

Наставном и научном већу
Филозофског факултета
Београд

Изабрани одлуком Наставног и научног већа Филозофског факултета у Београду у Комисију за оцену и одбрану докторске дисертације **„Српско грађанство у окупираној Србији 1941-1945“**, кандидаткиње мр Наташе Милићевић истраживача – сарадника у Институту за новију историју Србије, слободни смо да поднесемо следећи

Р Е Ф Е Р А Т

Основни подаци о кандидату

Наташа Милићевић је рођена у Ивањици 17. маја 1971. године. Основну и средњу школу је завршила у Ивањици и Ужицу. Основне студије историје је завршила на Филозофском факултету у Београду. Дипломирала је 1989. године на Катедри за историју Југославије са темом **„Дипломатски списи Константина Фотића 1935-1941“**. На истој катедри уписала је магистарске студије које је са успехом окончала 2008. године одбранивши магистарски рад **„Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950“**. Почев од 1998. године ради у Институту за новију историју Србије. Од тада до данас колегиница Милићевић је објавила 1 монографију, 1 монографско издање грађе, 34 чланка, 21 приказ, одржала 11 предавања, учествовала на 12 научних скупова, урадила више одредница за Српски биографски лексикон. За монографију **„Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950“** (Београд 2009) добила је награду Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије за посебан допринос научноистраживачком раду.

У српску историографију колегиница Милићевић је закорачила 1998. године радом посвећеном дипломати Константину Фотићу. Од тада до данас у континуитету објављује своја истраживања у водећим српским часописима, као и у публикацијама

које се штампају у иностранству. У њеном научном опусу уочавамо неколико тематских кругова везаних за дипломатску историју (2 рада), историју интелигенције (3), историју грађанског друштва (12), социјалну историју и историју свакодневице (2), историју историографије (8), културну историју (5), историју демографског развоја (1), хронологију (1). Основне карактеристике научних радова колегинице Милићевић чине изворна утемељеност, познавање научне литературе, истраживање тема које до сада нису биле предмет ширег интересовања историчара, методолошка утемељеност.

Колегиница мр наташа Милићевић је до сада обијавила и две монографије: **„Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950“** (Београд 2009) и монографско издање грађе **„Свакодневни живот под окупацијом. Искуство једног Београђанина 1941-1950“** (Београд 2011).

Монографија **„Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950“** (Београд 2009), обима 645 стр, представља до сада највеће и најзначајније истраживање колегинице мр Наташе Милићевић. У питању је истраживање које је на допадљив начин говори о друштвеним, политичким, економским, идеолошким, културним и историјским условима у којима се нашло српско грађанство у годинама после Другог светског рата. Истраживачки резултат колегинице Милићевић је стручно високо вреднован и оцењен као тематски нов, фактографски богат, сазнајно драгоцен и подстицајан.

Монографија **„Свакодневни живот под окупацијом. Искуство једног Београђанина 1941-1950“** (Београд 2011), обима 894 стране (коаутор Д. Никодијевић), представља књигу дневничких забелешки Драгутина Ј. Ранковића (1882-1856), пензионисаног чиновника и становника Београда. У уводној студији, насловљеној **„Свакодневни живот у окупираном граду 1941-1944“** приређивачи су анализирали свакодневни живот у Београду под нацистичком окупацијом. Обухваћени су разни аспекти живота попут исхране, одевања, снабдевања огревом, цена, гласина, пропаганде и сл. Приређивачи су објављивањем дневника Драгутина Ј. Ранковића омогућили да се сагледа и упозна непозната или недовољно позната и мало истражена страна живота Београђана под окупацијом. С друге стране, стручна и шира јавност је са Ранковићевим сведочењем добила, за разлику од сведочења генерала, дипломата или књижевника, могућност да рат прати из перспективе такозваног „малог“ или „обичног“ човека и његове свакодневице.

Колегиница Милићевић је била сарадник више научних пројеката: **„Historiography in Southeast Europe After Socialism“**, 2001/2003, Center for the Study of

Balkan Societies and Cultures at the University of Graz (пројект је финансирало Министарство за образовање, науку и културу Аустрије); „Историја приватног живота“ / Историја приватног живота код Срба у 20. Веку, том IV, 2006-2007 (пројект покренула и реализовала издавачка кућа „Клио“); „Српски библиографски речник“ (пројект у реализацији „Матице српске“ из Новог Сада); „Срби и Југославија – политика, држава и друштво“; „Срби и Србија у Југославији и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској – светској зајдници“.

Предмет и циљ докторске дисертације

Предмет докторске дисертације мр Наташе Милићевић је судбина српског грађанства у Другом светском рату. У питању је истраживање које је имало за циљ да сагледа утицај рата и окупације на једну особену друштвену класу, али и да досегне до сложенијих одговора на питања везана за положај и свакодневни живот српског друштва под окупацијом. Готово сатрто у Првом светском рату, подељено по бројним политичким и идеолошким линијама, српско грађанство је у годинама Другог светског рата било изложено новој репресији окупационих снага, домаћих колаборациониста, квислинга, припадника равногорског и комунистичког покрета. Самим тим је предмет докторске дисертације колегинице Милићевић подразумевао утврђивање саме категорије српског грађанства, његове структуре, културних и статусних одлика, доминантних политичких погледа, односа према држави и друштву у рату, колаборацији, квислинштву, отпору, антифашистичким покретима, прошлости и будућности, искушењима свакодневног живота, ратним последицама... Поред примарног посматрања грађанства на тлу окупиране Србије, истраживање наведене теме је обухватило и анализу искуства српског грађанства у другим деловима некадашње Југославије. На тај начин компарирана су различита искуства, али и уочени догађаји, појаве и процеси који су најдиректније утицали на понашање и опредељивање грађанства у Србији.

Обимно истраживање које је предузела колегиница Милићевић имало је више циљева. Међу њима је посебно место имала тежња да се одмери дубина статусних, структуралних, институционалних, социјалних, економских, идеолошких, политичких и моралних промена које су задесиле српско грађанство током ратних година. Намера је кандидаткиње била да утврди шта је било српско грађанство 1941, а шта 1944/45. године. Циљ докторске дисертације био је да утврди мотиве који су пресудно утицали

на политичко опредељење грађанства, одреди однос према другим слојевима друштва, дефинише погледе грађанства на губитак државе, окупацију, окупаторе, савезнике, решавање националног питања, интегративне и дезинтегративне факторе у рату, отпор непријатељу, али и промену друштвених односа. Међу основним циљевима истраживања је и настојање да се досегне до сложене и слојевите слике историје српског грађанства у специфичном времену ограниченом нацистичком окупацијом, грађанским ратом, револуционарном променом власти и бројним поделама (поделе међу припадницима различитих нација, вера и идеологија, међу заговорницима отпора и пасивне резистенције, поделе на патриоте, колаборационисте, квислинге, на револуционаре и легалисте и др.).

Основне хипотезе од којих се пошло у истраживању

Истраживања колегинице мр Наташе Милићевић заснована су на више хипотеза. Несумњиво да су подела и окупација земље утицали да се српско грађанство нађе под различитим окупационим системима, а самим тим и у различитим условима живљења. Отуда је хипотеза кандидаткиње да је то приморавало српско грађанство на прилагођавање различитим окупационим системима, ратним законодавствима, правилима понашања. Претпоставка колегинице Милићевић јесте да је слом државе и друштва довео до ерозије положаја целих друштвених слојева, а да се то посебно драматично одразило на српско грађанство (многе категорије грађанства попут чиновника или пензионера доживљавају егзистенцијалну катастрофу). Од важности је и хипотеза да су уз грађанство током ратних година значајне промене претрпели и градови (материјална разарања, демографске промене...), чиме је и традиционални амбијент живота грађанства нарушен. У новим условима успостављен је и нови однос село-град. Претпоставка је, такође, да у ратним суловима српско грађанство није успело да превазиђе и надрасте међуратне поделе и формира јединствен национални фронт. Различити погледи на прошлост и будућност, државу, нацију и њене интересе, савезнике и непријатеље, фашизам и антифашизам, сучељене покрете били су плаћени изузетно високом ценом. Хипотеза је кандидаткиње да су на судбину српског грађанства и његово опредељивање у рату утицали одлука од 27. марта 1941, геноцид над Србима у НДХ, бројност избеглица са простора Хрватске, Босне и Херцеговине, Косова и Метохије у Србији, слом устанка и степен репресије окупаторских власти. Међу хипотезама се налазе и оне које говоре о упућености свих покрета у Србији на

село и сељаштво, а мање на град и грађанство, услед неповерења које су окупаторске и колаборационистичке снаге имале према деловима грађанства, и искључивости комунистичког покрета према „грађанској класи“. Претпоставка кандидаткиње је и да је рат у темељу променио свакодневицу грађанства и тоталитет некадашњег живота свео на супституционални ниво („голо преживљавање“).

Метод истраживања

У изради докторске дисертације „Српско грађанство у окупираној Србији 1941-1944“ коришћен је метод историјске науке. Ипак, потребе обраде теме из друштвене историје наметали су потребу за укључивањем знања и метода које нуде дисциплине попут социологије, антропологије, етнологије, демографије, права, што је омогућило интердисциплинарни приступ теми, али је у целом поступку израде дисертације препознатљив поступак историчара.

Израда теме из друштвене историје подразумева веома широку изворну сонову. Анализе и закључци до којих је дошла колегиница Милићевић превасходно су засновани на изворној архивској грађи. Истраживање је обављено у Архиву Србије (фондови: Председништво министарског савеза, Министарство просвете и вера, Министарство финансија, Министарство рада, социјалног старања и народног здравља, Министарство пољопривреде и исхране, Комесаријат за цене и наднице, Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача), Архиву Југославије (фондови: Емигрантска влада Краљевине Југославије, Министарство правде Краљевине Југославије, Министарство финансија Краљевине Југославије, Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача; збирке: Саве Косановића, Станислава Кракова, Драгише Стојадиновића, Милана Стојадиновића), Архиву војске Србије (фондови: Министарство војске, Емигрантска влада Краљевине Југославије, Недићева архива, Четничка архива, Немачка архива), Историјском архиву Београда (фондови: Управа града Београда, Специјална полиција, Општина града Београда, БДС – Заповедник полиције безбедности и службе безбедности, Окружни суд за град Београд, Мемоарска грађа, Трговачка комора Београда, Занатска комора Београда, Удружење трговаца колонијалне, деликатесне и бакалско-мешовите робе за град Београд, Удружење сопственика.), Рукописном одељењу Матице Српске у Новом Саду, Народној библиотеци Србије. По типу и садржају веома разноврсна, та је грађа омогућила

писање докторске дисертације. Упоредо са тим кандидаткиња је користила публиковану грађу („Зборници докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије“, „Извештаји команде Српске државне страже за округ Моравски 1941-1944“, „Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1941-1945“, „Југословенске владе у избеглиштву 1-2“, „Документа Немачке обавештајне службе“...). Од важности за њену тему била је оновремена штампа и периодика. Значајне податке о грађанству у окупираној србији пружили су дневници, мемоарска литература и сачувани интервјуи. Консултована је и обимна историографска, правна, социолошка, етнологска, економска литература и публицистика. На тај начин дошло се до „чврстог тла историје“ које је колегиници Милићевић омогућило сигурне закључке и поуздане интерпретације.

Опис и садржај докторске дисертације

Поред инструктивног предговора, утемељеног уводног дела, зрелог закључка и опсежног пописа коришћених извора и литературе структуру докторске дисертације колегинице мр Наташе Милићевић чини пет поглавља посвећених: структуралној анализи и одгонетању суштине појма „српско грађанство“ 1941. године, слому државе и друштва и судбини која је задесила грађанство; избору између отпора и колаборације; искушењу свакодневног живота српског грађанства у рату.

У предговору докторске дисертације колегиница Милићевић се критички одредила према друштвеној историји као једном од запуштених поља интересовања савремене историографије посвећене темама Другог светског рата. Одбацила је тенденцију, предуго присутну у историографији, да се на грађанство гледа унисоно и скренула пажњу на чињеницу да је у питању друштвена класа која је унутар себе имала различито виђење готово свих питања која су актуелизовали и заоштрили рат и окупација. Како су те поделе биле карактеристичне и за друге сегменте српског друштва кандидаткиња се определила да изучавањем судбине српског грађанства у рату сагледа и разуме процесе који су захватили, поделили и определили понашање српског друштва у рату као целине. У том контексту истражена су и обрађена и искуства српског грађанства у осталим окупираним областима некадашње југословенске краљевине. Саставни део предговора чини критичко одређење према доступној изворној грађи похрањеној у архивима, објављеним изворима,

мемоаристици, фотоматеријалу, постојећој литератури (социолошкој, етнологској, антрополошкој, демографској, правној, политиколошкој, историографској).

У уводу докторске дисертације изложена су теоријско-историјска разматрања кандидаткиње о грађанству и посебно српском грађанству као друштвеној класи чију историју обрађује у Другом светском рату. Прегледно су презентована мишљења теоретичара о грађанству и указано на везаност појма за демографски и привредни успон града као просторног, економског и социјалног окружења и мерила које га одређује као појединца (грађанин) и члана шире заједнице (грађанство). Указано је на историју те друштвене класе (сталежа) у југоисточној Европи уз скретање пажње на специфичности друштвене структуре грађанства у Србији које настаје обједињавањем и хомогенизацијом више друштвених слојева и група, има различиту динамику друштвено-економског и културног развоја, у себи садржи особености простора и његове историје. Дати су критеријуми који одређују грађанство у Србији, указано је на његову унутрашњу структуру, економску моћ, културне карактеристике, вредности које га одређују, а које се најчешће усвајају путем образовања. Пажња је посвећена унутрашњој диференцијацији грађанства (занимање, степен богатства, културни ниво и потребе, начин/стил живота и навике). Изложен је марксистички поглед на грађанство као и виђење те друштвене класе у очима југословенских комуниста. На крају тог дела докторске дисертације кандидаткиња је изложила своје виђење српског грађанства (припадност нацији, религији, али и краћа или дужа присутност у одређеној националној заједници одређује самоодређење појединца) које показује да се у њега поред Срба могу убрајати и грађани страног порекла и друге вере интегрисани у српско друштво и идентификовани са српском нацијом.

У првом поглављу докторске дисертације колегинице Милићевић, која са уводним делом чини јединствену целину, пружен је одговор на питање шта је српско грађанство 1941. и са каквим потенцијалом, проблемима и погледима оно улази у Други светски рат. Проговорено је о изазовима који су драматично угрозили идејне, политичке и друштвене вредности на којима је почивало српско грађанско друштво, иницирали процес преиспитивања кључних питања прошлости, садашњости и будућности и довели до подела унутар самог грађанства. У трагању за одговором на питање шта је било српско грађанство 1941. године истражен је његов друштвени, културни и политички профил. У мери у којој је то било потребно обрађена је историја грађанства уз уочавање да је процес његовог формирања био умногоме спорији, неравномернији и са више прекида и криза у односу на западноевропско грађанство.

Пажња је посвећена политичкој модернизацији, индустријализацији, урбанизацији, духовној обнови, успону српства, утицају великих европских сила... Указано је на утицај криза и ратова, на постојање основних развојних трендова, последице промене државног и политичког оквира после 1918. године, последице проистекле из промена у броју и структури градског становништва и увећане професионализације. Наравномерност развоја, постојање регионалних разлика (како на нивоу југословенске државе тако и у оквирима простора на коме доминантно живи српски народ), утицај повољног географског положаја и комуникација на развој или стагнирање градова и јачање грађанства, прилив сеоског становништва у градове и њихово прилагођавање новим условима и правилима живота у граду, усвајање иновација, појаве нових занимања, динамика промена, приврженост традицијама, култивисање новопридошних становника градова, још неке су од тема о којима колегиница Милићевић пише.

Кандидаткиња је анализирала учешће српског грађанства у структури југословенског/српског друштва. Пажњу је посветила броју, економској моћи и друштвеном положају одређених категорија грађанства (чиновници, занатлије, трговци, индустријалци, интелигенција...). Одмерила је социјалну и просторну мобилност српског грађанства, његову пословну одважност, спремност на ризик, осећај за преузетништво, конкурентност, рационалност, ослањање на знање, потребу за луксузом и удобностима живота. Истраживање је дотакло и убеђења српског грађанства, његове вере у либералне вредности слободе и једнакости, приватне својине, слободне конкуренције, организације процеса рада, политичких убеђења. Указано је на значај грађанске културе као елемента који хомогенизује и обједињава грађанство, истиче његову посебност, доприноси усвајању норми понашања које одређују начин живота. Показало се да је образованост била кључни елемент за усвајање система заједничких вредности грађанске културе, а образовање основно средство њеног ширења. Упоредо са тим скренута је пажња на отпоре сваком виду промена, мала улагања у просвету и тешкоће које су пратиле ширење грађанског обрасца понашања у српском друштву. Анализиран је однос материјалне моћи и образовања грађанства. Указано је на државну просветну и културну политику као на генератор промена у друштву. Истраживање је показало да је образовање деце сматрано једним од најважнијих циљева грађанства. Уочена је важност друштвених веза које грађанство успостављало у оквирима истог социјалног круга. Издвајање српског грађанства у односу на остале делове друштва по начину облачења или култури слободног времена, такође је анализирано. То важи и за одређивање себе у односу на грађанство других

југословенских народа, на које је српско грађанство било приморано у југословенској држави. Истраживање је показало у којој је мери завођење диктатуре која је укинула парламентаризам, поништила демократске институције, означила слом либералне демократије, прокламовала националну нивелацију, било ударац вредностима и идентитету српског грађанства. Понуђени су и одговори на питање из којих разлога српско грађанство у другој половини 30-их није било у могућности да оформи јединствен политички фронт. Колегиница Милићевић је посебно анализирала сучељене погледе левице и деснице у српском грађанству и на српско грађанство. У тим деловима дисертације показала је у којој је мери идеологија утицала на формирање црно-белих представа о иначе веома сложеном и слојевитом друштву југословенске државе, српском грађанству и његовим политичким, економским и друштвеним ставовима, социјалним променама, сталешком уређењу, револуцији.

У другом поглављу докторске дисертације колегинице мр Наташе Милићевић, насловљеном „Слом државе – слом друштва“, указано је на значај оне фазе у историји српског грађанства у којој је оно изнова било принуђено да начини избор, заузме ставове према рату и окупацији, одреди се према српским националним интересима. У тим деловима дисертације кандидаткиња је обрадила суочавање српског друштва и оног његовог дела који чини грађанство са поразом и сломом државе. Скренула је пажњу на понашање пучиста, војске, становништва, указала на појаву страха, панике, напуштање градова, дефетизам, анализирала последице изгубљеног рата, окупаторске поделе змеље, успостављања окупационих зона. Посебно је обрадила место градова и грађанства у намачкој политици „новог поретка“. Страдање становништва у рату, одмаздама, физичком истребљењу (посебно у оквирима НДХ) посебно је обрађено и још једном потврђено да за српску државу и српски народ није било места у немачком „новом поретку“.

У трећем поглављу докторске дисертације колегинице мр Наташе Милићевић обрађено је важно питање избора пред којим се српско грађанство нашло већ априла 1941. – отпор или колаборација. У том контексту анализирана је ратом „наметнута стварност“ и њен утицај на бројне друге чињенице које су пресудно утицале на коначан избор (ранија идеолошка и политичка сукобљеност, географска подељеност Српства, егзистенцијална угроженост, патриотизам и родољубље, морал и углед...). Осветљене су поделе проистекле из привржености демократским, фашистичким и комунистичким идејама. Скренута је пажња на антиспску политику Немачке, ратне традиције српског народа и његово понашање у складу са инерцијом сопствене историје. Посебно су

обрађена три доминантна модела понашања – ишчекивање расплета, отпор окупатору, сарадња са окупатором. Сталност и промена ставова и позиција, већ у зависности од ратних околности и природе појединца, били су подједнако присутни у понашању грађанства у рату. „Ишчекивање расплета“ била је позиција за коју се определио највећи део српског грађанства. Томе су допринели, како показује ово истраживање, успех немачког ратовања у Европи 1939-1941, брзи слом у војске Краљевине Југославије у Шестоаприлском рату, бруталност окупације, настојање да се у рату преживи и „сачува глава“. Основна карактеристика тог облика понашања представљало је повлачење из политичких токова, избегавање сврставања на било коју страну у грађанском рату, свођење свих контаката са окупатором на нужну меру, прикривање прозападних симпатија, окретање самом себи и преживљавање у условима социјалне, економске и егзистенцијалне угрожености. Па и поред свега наведеног, највећи део грађанства који се определио да сачека расплет на великим европским фронтовима био је и по своме пореклу и по својим политичким ставовима ближи покрету на чијем се челу налазио Д. Михаиловић. Код те категорије грађанства постојало је убеђење да ће разрешење свега што је рат произвео (од криминализованог понашања, повећане несигурности, страха и угрожености живота и имовине) дефинитивно донети победа Савезника. Међу припадницима грађанства који су се определили за отпор окупатору постојала је оштра подела на присталице четничког и комунистичког покрета. Међусобни антагонизми и нетрпељивост веома брзо су онемогућили заједничку борбу против окупатора и произвели грађански рат. Кандидаткиња је анализирала мотиве опредељивања за сваку од страна у ратном сукобу, идентификовала центре отпора, појаснила стратегију и тактику ратовања, указала на активни отпор уз употребу оружја и облике пасивне резистенције као отпора окупатору. Са подједнаком пажњом обрађен је и отпор антифашистичког покрета на чијем се челу налазила КПЈ. Поред тога што је исказивао непријатељски став према српству, и у том се покрету налазио део који је припадао српском грађанству. Колегиница Милићевић је посебно обрадила онај део српског грађанства који је ступио у колаборацију са окупатором, као и не тако бројну групу унутар српског грађанства коју можемо означити као идеолошки блиску нацистима. У том контексту указано је на бројне видове колаборације и квислинштва. Крај рата, како напомиње кандидаткиња, донео је признање само једног облика понашања и то оног који је представљао Народноослободилачки покрет.

У четвртој глави докторске дисертације, насловљеној „Друго раскршће: српско грађанство између различитих путева у будућност“, кандидаткиња је обрадила поделе

настале унутар српског грађанства изазване постојањем различитих виђења будућности. Питања попут оних какав треба да буде положај српског народа после рата, у каквој држави треба да живи, унутар каквог политичког система ће моћи да изрази своје интересе, поларизовала су грађанство политички и идеолошки провоцирајући сукобе. Истраживање је показало у којој је мери постојала дезоријентација у идејама, општа конфузија, недостатак информација и осећаја за реалност када је у питању било одређење према: колаборацији и концепту одустајања од Југославије и залагања за нову Србију; равногорском залагању за рестаурацију Краљевине Југославије; комунистичком пројекту „нове Југославије“. Подједнако дубоке биле су и поделе изазване конзервативним десничарским настојањима повратка „на старо“, залагањима равногораца да старо друштво буде реформисано и комунистичким концептима изградње новог друштва и нових друштвених односа.

Пета глава докторске дисертације мр Наташе Милићевић носи наслов „Искушења свакодневног живота српског грађанства“. У том делу докторске дисертације презентована је ратна свакодневица српског грађанства и пружени одговори на кључна питања која су одређивала живот српског грађанства у рату. У истраживачком и сазнајном смислу ти делови докторске дисертације колегинице Милићевић представљају значајан историографски допринос постојећим знањима о Другом светском рату у Србији. Кандидаткиња је учила постепеност привикавања на нове услове живота одређене ратном стварношћу и присуством окупатора. Истраживање је показало у којој су мери наредбе, уредбе, упутства, забране, несташнице, оскудица, страх, нада, хапшења, терор, ликвидације, патња, обликовале свакодневни живот и нагониле становништво да „потискивањем догађаја“ на које не може да утиче изграђује „стратегију прилагођавања“ на нову „нормалност“ произведену ратом. У тој новој „нормалности“ грађанство је настојало да задовољи основне потребе свакодневног живота (посао, исхрана, облачење, комуникација и све што подразумева преживљавање). Уочене су промене свакодневног живота српског грађанства везане за рад, запошљавање и каријеру. Свака пословна активност била је под контролом немачке окупационе власти која је од свих категорија запослених (државни чиновници, просветни радници, трговци, занатлије, радници...) под принудом захтевала да наставе са својим ранијим послом. Свако неизвршавање наредбе је сматрано непријатељским чином и потпадало под одредбе немачког казненог закона. Домаћа колаборационистичка управа није могла да спроведе ни једну меру у области радних односа, а да то претходно нису одобриле немачке власти. Ипак, рат је учинио да многи

промене своје раније послове, што је утицало на структуру запослености у ратним околностима. Кандидаткиња је указала на бројне мере, уредбе, наредбе, забране које су уређујући радне односе суштински обликовале живот грађанства под окупацијом. Проговорила је о „оценама личног владања“, проверама професионалне и националне „поузданости“, анонимним доставама и денунцијацијама које су угрожавале животе појединаца у рату и њихово пословање. Уочила је битну разлику између категорија грађанства које су својим службом биле везане за државу и оних које су се бавиле приватним пословима.

Посебно је обрадила положај чиновника, предузетника, интелектуалаца. Анализирала је радно законодавство. Показала је у којој су мери стални страх за опстанак у служби (региструје се смањивање те категорије запослених и прилив чиновника – избеглица), мале плате, повећани притисци, провере поузданости и уклањање из службе свих категорија које нису сматране поузданим (од комуниста и национално непоузданих до оних склоних корупцији и неморалу), учестале систематизације радних места и отпуштања (отпуштено је око 10.000 чиновника), премештаји, штедња, одређивали свакодневни живот. Проговорила је и о начинима на које је домаћа колаборационистичка управа ублажавала мере окупационих власти, повећавала плате одређеним категоријама „лојалних чиновника“, запошљавала избеглице, вршила контролу и заводла дисциплину, корумпирала денунцијанте и потказиваче, подстицала чиновништво да узме учешћа у стварању „нове српске државе“. Њеној пажњи нису промакли ни услови у којима је чиновништво радило, злоупотребе положаја, корупција (склоно јој је према проценама око 80% целокупног чиновништва). Са подједнаком пажњом кандидаткиња је обрадила положај предузетника у рату (трговци, занатлије, власници радњи) и указала на основне изазове са којима су се суочавали представници те друштвене групе (драстично опадање пословне активности, нови пословни амбијент, мере дириговане и строго контролисане привреде са дефинисањем начина рада и одређеним ценама, учестало кажњавање, губитак улоге у привредном животу, обавезни рад – кулук, оскудица у асортиману роба, губитци у пословању, црна берза...). Прецизно је показала у којој је мери ратна стварност утицала на положај и рад интелектуалаца (материјална оскудица, поништавање интелектуалности, изложеност бројним видовима притиска, везаност за државну службу и учешће у јавном животу као вид компромитовања, ризичан, а понекад и немогућ избор између колаборације и мучне ратне свакодневице на једној и самоизолације и живота у „паралелном свету“ на другој страни).

Веома темељно је истражен животни стандард становништва и тиме учињен значајан сазнајни искорак ка бољем разумевању положаја како грађанства тако и других категорија становништва у окупираној Србији. Указано је на размере немаштине. Посебно су обрађени исхрана становништва, несташница роба, реквизиције основних потрошних добара, проблеми у организовању снабдевања, глад. Истраживање је показало у којој је мери рат довео до општег пропадања и осиромашивања грађанства, пада животног стандарда. Анализирана је понуда и потражња различитих типова роба неопходних за живот. Одмерен је однос примања (плата) одређених категорија становништва и цена. Идентификоване су регионалне разлике у стандарду грађанства (север – југ). Истраживање је веома убедљиво показало у којој су мери градови постали „скупа места“ за живот, а њихови становници угрожени због лоше организације снабдевања, недостатка основних животних намерница, високих цена, смањене куповне моћи. Редуковање животних потреба, црна берза, свакодневна исхрана, претварање дворишта у баште и простор у коме се чувају домаће животиње, још неке су од важних тема о којима колегиница Милићевић пише. То важи и за проблеме везане за становање, набавку огрева, одевних предмета и обуће, хигијенских средстава, лекова, дувана и цигарета и свега другог што је у условима рата подпадало под тзв. „луксузе“. Зналачка употреба прибраних података и статистичког материјала, добар осећај за историчност (променљивост) процеса о којима пише, компаративност у приступу, допадљив и јасан графички језика исказа (табеле, графикони) чини те делове докторске дисертације готово егзактним, а изнесене судове и закључке научно поузданим.

Сасвим су нови и они делови докторске дисертације колегинице Милићевић у којима пише „о свету грађанске жене“. „Одлазак“ очева, мужева, деце у рат (заробљеништво, војне јединице различитих идеолошких боја), како показује ово истраживање, сасвим је изменило положај и улогу коју је грађанка до тог тренутка имала у Србији. У том контексту кандидаткиња пише о суочавању жена које су остале без традиционалне заштите са новом друштвеном улогом (постају храниоци породице и оне које одлучују), конзервативношћу средине, изазовима наметнуте еманципације. Указано је на финансијске недаће са којима се представница грађанске класе суочавала у рату, на стамбене проблеме, опште материјално пропадање, запошљавање, страх за радно место и егзистенцију, сложен однос колаборационистичких власти према жени и жене према представницима окупационог система, употребу друштвених и социјалних веза да би се опстало, неформалне облике рада и приходавања, крађе, преваре,

проституисање... Обрађени су и различити облици понашања жена припадница грађанске класе на захтеве окупационих и квислиншких власти да дају допринос ратним напорима. Са посебном пажњом је обрађен однос сеоског становништва према грађанкама, уз уочавање више манифестационих облика у којима се село готово „светило“ становницима града (посебно око утврђивања цена животних производа). У том контексту обрађено је важно питање снабдевања и исхране градског становништва. Уочени су презири, али и солидарност која је постојала између сељака и грађана у рату. Веома прцизно је одмерено место грађанке у јавном простору (јавности) са утврђивањем оних видљивих и невидљивих граница којима су патријархално и конзервативно друштво Србије и рат лимитирало женски део популације (слобода кретања, информисање, подобност, расне баријере, казне и забране, ограниченост услова путовања, безбедност путева, материјалне могућности...). У мери у кој је то било могуће истражени су и они облици свакодневице који су у насталој ратној ситуацији представљали приватност која је одликовала живот грађанства (журеви, славе и светковине, сахране и помени, интелектуална дружења, различити видови окупљања, забаве, посете кафанама).

Значајно место у докторату колегинице Милићевић припало је пропаганди окупационих и колаборационистичких власти, контроли информација, гласинама, анализи свакодневне комуникације, непровереним „вестима“, пророчанствима, предрасудама и стереотипима, анегдотама, вицевама и шаљивим причама и свему другом што је обликовало свест грађанства. То важи и за истраживање живота „у изолацији“ на који је део грађанства био принуђен (затвори, логори, склоништа, промена идентитета...), а део га опет у виду „самоизолације“ изабрао као начин преживљавања у условима рата.

Докторску дисертацију колегинице Милићевић засвођује поглавље под насловом „Шта је то српско грађанство 1944/1945. године“. У њему кандидаткиња настоји да пружи одговор на питање шта је остало на крају рата од српског грађанства. Истраживање је показало да је процес „нестајања“ српског грађанства у рату био видан и да су ратни победници (комунисти) само докрајчили ту посебну друштвену категорију у српском друштву. Број представника грађанства је у рату смањен (погинули, умрли, емигрирали...). Његова економска снага је ишчилила. У новом времену које је наступило после рата није било тешко употребом пропаганде и мерама репресије и развлашћивања обрачунати се са грађанством као класним непријатељем. Притом се показало да је судбина појединих друштвених, политичких и

професионалних група унутар грађанства била различита. Они који су се бавили политиком и били на другој страни „историје“ уклоњени су из друштвеног живота, „ослобођени“ своје економске моћи (национализована им је целокупна имовина), изложени судском гоњењу и строгом кажњавању. Сарадници окупатора су физички истребљени. Интелектуалци као и представници других професија изведени су на судове части. Процеси преваспитавања грађанства ослобађали су ту друштвену категорију „старих навика“. Показало се да је једини „ресурс“ који грађанству није било могуће одузети била култура. Захвањујући том потенцијалу (културном капиталу) оно ће током година социјализма повратити „право грађанства“ у „новом друштву“ и опстати.

Постигнути резултати и научни допринос

Докторска дисертација колегинице мр Наташе Милићевић нуди поуздану слику о српском грађанству и српском друштву у рату. Засновано на новим архивским истраживањима и темељном ишчитавању постојеће периодике и литературе наведено истраживање доноси богату фактографију, нову проблематизовану структуру излагања, поставља нова истраживачка питања, указује на недовољно уочене друштвене односе у годинама рата, даје прецизнију слику од оне којом је историографија располагала када је у питању Други светски рат у Србији. Приповедајући о историјској судбини грађанства колегиница Милићевић је понудила много ширу слику која говори о српском друштву у рату. Сматрамо посебно вредним оне делове докторске дисертације у којима је обрађена друштвена свакодневица, социјални положај, положај жене, информисаност, запосленост, идеолошке поделе, различити погледи грађанства на прошлост, ратну садашњост и послератну будућност. На тај начин ово истраживање „помера“ историографију са тема посвећених политици ка изучавању друштва и процеса који воде његовим променама. Напомињемо да је ово узорно истраживање у свим сегментима одговорило на истраживачко питање каква је историјска судбина српског грађанства у Србији 1941-1944/45. године. Постигнути резултати најдиректније укључују српску историографију у светску размену знања, посебно онај део који се бави друштвеном историјом и историју дефинише као тоталитет друштвених односа у прошлости. Способност ауторке да и језички јасно уобличи своје мисли још је један од квалитета ове докторске дисертације.

Имајући све наведено у виду слободни смо да Наставном и научном већу Филозофског факултета у Београду препоручимо да прихвати наш позитиван реферат о докторској дисертацији **„Српско грађанство у окупираној Србији 1941-1945“**, кандидаткиње мр Наташе Милићевић, истраживача – сарадника у Институту за новију историју Србије и одобри јавну одбрану на којој би чланови комисије изнели своје појединачне примедбе и сугестије.

У Београду

12. 07. 2016.

Комисија у саставу:

**Др Коста Николић, научни саветник,
Институт за савремену историју**

**Др Мира Радојевић, ванредни професор,
Филозофски факултет у Београду**

**Др Драган Алексић, виши научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања**

**Др Александар Животић, доцент,
Филозофски факултет у Београду**

**Др Љубодраг Димић, редовни професор,
Филозофски факултет у Београду
(ментор и писац реферата)**